

DARWIN ALS OPROEP OM GENESIS 1,26 ANDERS UIT TE LEGGEN

Het is goed dat het tijdschrift *In de Waagschaal* (Nwe Jg 38 Nr 6) tijdens het Darwin-jaar aandacht besteed heeft aan de evolutieleer, die volgens menig gelovige in strijd is met de Bijbel, in het bijzonder met het scheppingsverhaal van Genesis 1. De bijdragen van Taede Smedes en Jacques Schenderling maakten duidelijk, dat de tekst van Gen 1, 26 ‘Laat ons mensen maken naar ons beeld, als onze gelijkenis’ daarbij een cruciale rol speelt. In navolging van de uitleg van de veel te kerkelijke én veel te neoplatonistische Augustinus¹ hebben vele priesters en dominees eeuwenlang gelovigen voorgehouden dat zij beelddrager zijn van God. En dan komen er in de 19de eeuw wetenschappers hen voorhouden, dat mensen van apen afstammen. Al zal dit niet helemaal de correcte weergave van de evolutieleer zijn, die de survival of the fittest centraal stelt, vele gelovigen zijn in de war geraakt: hebben wij als beelddrager een goddelijke oorsprong of zijn onze voorouders oerang-oetans? In zijn uitleg van Genesis 1 heeft Frans Breukelman opgemerkt, dat ‘de ontwikkeling van de natuurwetenschap nodig is geweest om ons te bevrijden van de dwang om de teksten van Genesis 1 (en van de hele Bijbel) primair welt-anschaulich te lezen.’² Breukelman draait de verhouding tussen bedreigende wetenschap en daardoor benauwde gelovigen radicaal om: ‘het is dus geen geringe dienst, die de wetenschap ons indirect heeft bewezen’. Met name bij de uitleg van Gen 1, 26 vv wordt in het nummer over Darwin deze bevrijdende omkering niet naar voren gebracht. Smedes geeft zijn wereldbeschouwing een mystiek - kosmisch karakter en merkt over Genesis 1: 26 vv onder meer op: ‘In ieder geval suggereren de bijbelschrijvers dat er iets in ieder mens correspondeert met Gods wezen’. Schenderling is duidelijker in zijn wereld- en mensbeschouwing, wanneer hij over Gen 1, 26 zegt: ‘Dat betekent primair dat de mens als biologische soort door God zó geschapen is, dat hij eigenschappen heeft waardoor hij een waardig verbondspartner kan zijn’. De dienst, die Darwin en zijn evolutieleer indirect uitleggers van de tekst Gen 1, 26 vv zou kunnen bewijzen is het gegeven, dat de mens uit zichzelf geen enkele aanspraak kan maken op ‘iets, wat met Gods wezen correspondeert’ of op ‘eigenschappen, waardoor hij een waardige verbondspartner zou kunnen zijn’. Heilzaam worden ons zulke opvattingen onmogelijk gemaakt. Het wordt ons in het darwinisme duidelijk gemaakt, dat elke poging om de evolutieleer met de bijbelse verkondiging overeen te laten stemmen, gelijk staat aan elk ontwerp van een mens- of wereldbeschouwing, dat op een gegeven moment met een religieus sausje overgoten wordt. We zullen zien, dat er een uitleg van Genesis 1, 26 vv is, waarbij deze al te menselijke neiging niet meer mogelijk is.

In de uitdrukking ‘naar ons beeld, als onze gelijkenis’, die in Gen 1, 26 gebruikt wordt, klinkt allereerst het woord ‘tselem’, beeld. Dit is het woord, dat het mensen meteen onmogelijk maakt om op grond van deze tekst naar voren te brengen, dat er iets goddelijks van hen afstraalt. Het woord ‘tselem’, beeld wordt op verschillende plaatsen gebruikt als ‘afgodsbeeld’: Num 33:52; Ez 7:20; Am 5:26; 2 Kon 11:18 (= 2 Chron 23:17). Op de andere plaatsen heeft het verder vrijwel altijd een negatieve strekking: Ez 16: 17; 1 Sam 6: 5, 11; Ps 39:7; 73:20. Bij de laatste plaatsen speelt er ook iets van de betekenis van een ‘afgodsbeeld’ door heen. Ook in de omringende culturen verwijst ‘tselem’ naar een afgodsbeeld, een koningsbeeld, een beeld van demonen, heksen, een sterrenbeeld, etc³. De pointe van de uitroep ‘laat ons mensen maken naar ons beeld ...’ kan daarmee toch niet anders betekenen dan dat God de neiging van mensen om zich beelden te maken onder kritiek plaatst: niet mensen maken goden naar hun beeld, maar God maakt mensen naar zijn beeld⁴. Er ontstaat dus iets wat de vroege Barth in navolging van Kierkegaard het ‘oneindig kwalitatieve onderscheid tussen God en mens’ genoemd heeft⁵. De bezwaren van dit ‘oneindige kwalitatieve onderscheid’ zijn niet moeilijk naar voren te brengen: heeft de mens

uit zich zelf dan geen enkele opening naar God? Bij een positief antwoord komen de problemen met de evolutieleer weer naar voren. Een impasse, waar moeilijk uit lijkt te komen.

In Gen 1, 26 volgt er nog iets na dit 'oneindige kwalitatieve onderscheid' van 'naar ons beeld', namelijk 'als onze gelijkenis'. Die gelijkenis wordt verduidelijkt door hetgeen erop volgt: 'dat zij heersen over de vissen van de zee, het gevogelte van de hemel, en het vee, de gehele aarde en al het krioelend gedierte, dat krioelt op de aarde.' Hiermee wordt niet een agrarisch CDA programma naar voren gebracht, dat weer door de Partij voor de Dieren bestreden kan worden. De verteller van Genesis 1 veronderstelt dat wij de tekst van de vijfde scheppingsdag én de voorgaande tekst van de zesde dag in ons gehoor hebben. Op de vijfde dag komen met zoveel woorden 'de vissen van de zee' niet voor. Wel wordt in drie momenten op hun aanwezigheid gezinspeeld: in het spreken, het scheppen en het zegenen van God. Pas bij de zegen wordt die wemelende wezens hun plaats toegekend: de wateren in de zeeën. Maar de wezens, die met de zegen hun plaats krijgen, worden niet als vissen van de zee aangeduid. Er werd immers niet gezegd: 'God schiep de vissen van de zee', maar 'God schiep de grote monsters en al de krioelende levende wezens, waarvan de wateren wemelen naar hun aard.' Ons aller levenservaring is dat mensen zich door de mythologisch grote monsters, in hun veelkoppige gedaante laten beheersen: de monsters, die door de wereldreligies, inclusief het christendom ontstaan; de monsters, die door politieke ideologieën ontstaan, alle - ismes, zoals ook de marktideologie van het neoliberalisme. Het mythologische aspect van de 'grote monsters' wordt in het scheppend handelen van God ontmythologiseerd: het wordt (eigenlijk heel geestig!) met de zegen een plaats gegeven, waar het alleen maar ten onder kan gaan. En mensen verschijnen daar waar als gelijkenis met dit handelen van God gehandeld wordt. Met het menselijk handelen van het heersen over de vissen van de zee wordt openbaar, dat de grote mythe's ten onder zijn gegaan. De mensen, waarop de verteller in het scheppingsverhaal in Gen 1, 26 doelt, worden hiermee niet kosmisch-ontologisch of biologisch aangeduid, maar kwalitatief. Dat wordt nog duidelijker als we de volgende levende wezens, waarover die mensen geacht worden te heersen, erbij betrekken: het gevogelte van de hemel. Op de vijfde scheppingsdag komt met zoveel woorden het gevogelte van de hemel, net zoals de vissen van de zee niet voor. Opnieuw wordt er in drie momenten met het spreken, scheppen en zegenen van God op hun aanwezigheid gezinspeeld. Opvallend wordt bij de zegen als plaats voor het gevogelte niet de hemel maar de aarde aangewezen: 'laat het gevogelte zich vermeerderen op de aarde'. Van die verrassende afwijking, die de vraag oproept 'horen die vogels bij de aarde of de hemel?' maakt de verteller gebruik. Bij het scheppen horen we immers niet: 'God schiep het gevogelte van de hemel', maar 'God schiep ... al het gevleugeld gevogelte naar zijn aard'. Twee elementen worden er dus aan toegevoegd: 'al het gevleugelde' en 'naar zijn aard', één element wordt weggelaten: 'van de hemel'. Het element 'naar zijn aard' staat - net zoals bij alle diersoorten - in contrast met de mens, die 'naar Gods beeld' geschapen wordt.⁶ De twee andere elementen 'al het gevleugelde' en 'van de hemel' hangen nauw samen. Om dit duidelijk te maken is het zinnig de opmerking van A.S. van der Woude te citeren over het woord 'gevleugeld': 'Von Flügeln ist im AT nicht nur bei Vögeln, sondern mehrfach auch bei mythologischen Gestalten wie den in Zusammenhang mit der Lade und in Ez erwähnten zweiflügeligen oder vierflügeligen Cheruben, den sechsflügeligen schlangenartigen Seraphen, den in Ez 1, 3 und 10 genannten vierflügeligen Wesen, und den geflügelten Frauengestalten in Sach 5, 9 die Rede'.⁷ Het gaat bij 'al het gevleugelde' om de neiging om op de vleugels van de mythe 'de hemel te bestormen'. In alle tijden kan die neiging mensen beheersen en elke wereldbeschouwing kan daarbij dienstdoen. In de antieke wereld gaf de mythologische wereldbeschouwing vleugels, Smedes toont in zijn artikel aan, dat hiervoor ook de darwinistische gekleurde mystiek-kosmische wereldbeschouwing gebruikt kan worden.

De verkondiging van Genesis 1 wil echter het kwalitatieve karakter van de mensen, die ‘naar Gods beeld, als Gods gelijkenis’ gemaakt worden benadrukken. Dan heerst er niet meer de neiging om aan de aarde te ontsnappen en de hemel te bestormen, maar wordt die neiging beheerst. Want de hemel is de hemel van de Heer, maar de aarde heeft Hij aan de mensenkinderen gegeven (Ps 115, 16). Subtiel wordt duidelijk gemaakt, dat God vanuit de hemel in zijn scheppingsdaad allereerst zelf over alle vleugels heerst en daarmee voor mensen ‘t mogelijk maakt om te heersen over de neiging om zich op eigen kracht met ‘iets (goddelijks)’ aan de aarde te onttrekken. De mens, die naar Gods beeld, als zijn gelijkenis gemaakt is, is bestemd voor de aarde. Als vanzelf ontstaat de vraag hoe ‘t daarmee gesteld is, want juist de neiging zich aan de aarde te onttrekken om de hemel te bestormen, maakt duidelijk dat het op die aarde niet bij voorbaat pluis is. Daarom moet ook op de aarde ‘geheerst worden’: (1) over het vee en (2) de gehele aarde en (3) al het krioelende, dat krioelt op de aarde’. De vergelijking met hetgeen in het begin van de zesde scheppingsdag door God gemaakt is, mag duidelijk maken wat dit te betekenen heeft. Met zinvolle verrassende afwijkingen komen daar ook drie elementen ter sprake: ‘God maakte (1) het gedierte van de aarde naar zijn aard en (2) het vee naar zijn aard en (3) het krioelende op de akker naar zijn aard’. Bij de opening van de zesde dag komen bij het spreken van God deze drie soorten wezens al naar voren, waarbij een chiastische vorm opvalt: (vee - het krioelende) - het gedierte van de aarde / het gedierte van de aarde - (vee - al het krioelende op de akker). Daarmee móet het ons wel duidelijk worden dat het ‘gedierte van de aarde’ niet meer voorkomt als God gezegd heeft ‘Laat ons mensen maken ...’.

Het ‘gedierte’ is bij de profeet Ezechiël het wezen, dat het land tot een woestenij maakt (Ez 14,15.21; 29,5; 33,27; 34,5.8; 39, 4 etc.). Aan het begin van het boek Ezechiël krijgt het ‘gedierte’ ook mythologische trekken, zodat dit gedierte in de vertalingen meestal met ‘wezens’ wordt weergegeven. Het gaat bij het ‘gedierte’ om autonome biologische wezens, die eigenmachtig al hun eigenschappen gebruiken om over de aarde beschikken en om als dictators de aarde geheel en al naar hun wensen om te vormen en daardoor tot een woestenij te maken. Natuurlijk bedoelt Schenderling dit gedierte niet als hij over de mens, geschapen in Gods beeld opmerkt: ‘Dat betekent primair dat de mens als biologische soort door God zó geschapen is, dat hij eigenschappen heeft waardoor hij een waardig verbondspartner kan zijn’. De secularisatie, waardoor het ‘christendom’ (God zij dank) niet meer de dienst uitmaakt en elke tekst ge(mis)bruikt kan worden om zich alle macht toe te eigen, verhindert gelovige mensen als een biologische soort zichzelf in de richting van een dergelijk ‘gedierte’ uit te leggen. Aan de andere kant zijn er in de geschiedenis van het christendom genoeg voorbeelden van ‘gelovigen’, die wél aan deze omschrijving van dat ‘gedierte’ voldoen. Het geloof in het scheppingsverhaal kun je dan ook niet redden door het met behulp van biologische kaders uit te leggen. Niet de biologie en Darwin bepalen de kaders van de uitleg, maar het scheppingsverhaal zelf gaat over de kaders, waarbinnen het uitgelegd wil worden. En zoals het scheppingsverhaal zelf gebruik maakt van allerlei beelden, voorstellingen en begrippen uit de antieke wereld, zo kunnen bij de uitleg beelden, voorstellingen en begrippen van de moderne tijd gebruikt worden. Het gaat in de tekst Genesis 1, 26 niet om de beschrijving van de mens als een biologische soort met bepaalde eigenschappen, maar om *de wijze* waarop de mens binnen het geheel van de werkelijkheid in het krachtenveld van God verschijnt. Bij de wijze, waarop de mens in het scheppingsverhaal heersend te voorschijn komt kunnen bij vergelijking van hetgeen aan het begin van de zesde dag gezegd is drie opmerkingen worden gemaakt: 1. over het ‘gedierte’, zoals wij dat hierboven hebben aangeduid zal de mens niet heersen; als de mens naar Gods beeld als Gods gelijkenis verschijnt is in plaats van het ‘gedierte’ het gedomesticeerde ‘vee’ getreden; 2. dat betekent niet, dat de mens werkeloos zal toezien, als het ‘gedierte’ de aarde tot een woestenij maakt;

integendeel hij zal heersen over ‘heel de aarde’; 3. met ‘*heel* de aarde’ worden we op een verrassende afwijking voorbereid: in plaats van ‘het krioelende op de akker⁸’ horen we ‘*al* het krioelende, dat krioelt op de aarde’: het ‘gedierte’ is gedegradeerd⁹ tot het krioelende, dat krioelt op de aarde.

Om de wijze, waarop de mens verschijnt nader toe te lichten is het zinvol om te horen hoe Paulus aan het begin van de Romeinenbrief over de schepping spreekt. Overbekend is de tekst Rom 1, 20, waarin Paulus zegt dat ‘wat van God niet gezien kan worden vanaf de schepping der wereld met zijn werken wordt voorzien’. Frans Breukelman heeft ons erop gewezen dat en hoe de identificatie van deze werken van God met ‘de werken van de natuur’ één van de grote ongelukken van/in de protestantse traditie is geweest. In de samenhang van de tekst van Paulus worden met de werken niet de ‘werken van de natuur’ bedoeld, maar de toorn over alle goddeloosheid en ongerechtigheid die de aarde tot een woestenij maken. Om deze toorn tot uitdrukking te brengen gebruikt Paulus in vers 23 in omgekeerde volgorde de termen ‘beeld en gelijkenis’: ‘zij hebben de heerlijkheid van de onvergankelijke God veranderd in de gelijkenis van het beeld van de vergankelijke mens en van vogels en van viervoeters en van kruipend gedierte’. Hier wordt de mens niet omschreven als degene, bij wie ‘iets’ correspondeert met het goddelijke wezen (Smedes) of als een biologische soort met de eigenschap, waardoor hij een waardige verbondspartner kan zijn (Schenderling), maar als degene, die in zijn goddeloosheid en ongerechtigheid de neiging heeft zich een God te maken in de gelijkenis van het beeld van de vergankelijke mens ... en van vogels en van viervoeters en van het kruipende gedierte. Paulus plaatst als een Darwin avant la lettre deze vergankelijke mens op één lijn met de vogels, de viervoeters en het kruipende gedierte. De toorn van God gaat over die mens. Maar het is Paulus natuurlijk niet in de eerste plaats te doen om de toorn te verkondigen. Integendeel, in Rom 1: 16, 17 hebben we al de paulinische kern van de verkondiging gehoord: rechtvaardiging van de goddeloze! Zou niet met Paulus en Darwin deze klassieke reformatorische formulering aan het begin van de 21ste eeuw veranderd moeten worden in ‘rechtvaardiging van het beest’, opdat de waarachtige mens zal kunnen verschijnen?

Pieter van Walbeek

Kortenhoef, zomer 2010

Noten

¹ De vroege (veel bijbelser!) Augustinus zou ná zijn bekering en vóór zijn kerkelijke doop zo iets nooit gezegd hebben.

² Om het levende Woord serie I, nr 2.3, p. 189.

³ TWAT, band VI, Sp. 1046.

⁴ Het probleem van het meervoud laat ik in dit artikel buiten beschouwing.

⁵ Karl Barth, Der Römerbrief, 1947, p. 73.

⁶ Alleen bij het spreken van God wordt de uitdrukking 'naar ons beeld, als onze gelijkenis' gebruikt. Bij het daadwerkelijk scheppen van God alleen 'naar zijn beeld', terwijl aan het begin van 'het boek van de verwekkingen van Adam, de mens' de uitdrukking 'naar ons beeld, als onze gelijkenis' wordt omgekeerd: 'naar zijn gelijkenis, als zijn beeld' (Gen 5, 3).

⁷ Theologisches Handwörterbuch zum AT, Sp. 834.

⁸ Dit is de enige plaats, waar het woord 'akker' (a'dama) in het scheppingsverhaal van Genesis 1,1 - 2,3 voorkomt.

⁹ In contrast met dit 'krioelende op de aarde' is het zinvol, dat bij de introductie van de wilde dieren in v. 24 door de verteller gebruik is gemaakt van de mogelijkheid om een 'poëtische o', een 'holem compaginis' aan het Hebreeuwse woord toe te voegen. Benno Jacob zegt hierover in zijn Genesiscommentaar (p.56): 'das Raubtier steht vor uns. Wir hören, wie in Haydns Schopfung, den Löwen brüllen und sehen den Tiger aufspringen'. Zoals in vrijwel alle commentaren geeft ook Benno Jacob met alle poëzie toch ook een biologische uitleg. Bij het Hebreeuwse woord hayyah, 'wild gedierte' (jiddisch: 'gajes') speelt op vele plaatsen een antiek-mythologische notie van 'autonoom, direct door (af)goden geïnspireerd leven' mee. Zie bijv. Psalm 143,2: 'Kom niet in het gericht met uw knecht, want *alles wat leeft* wordt voor U niet gerechtvaardigd'. Nog veel studie is nodig om niet de middeleeuws-scholastieke of de modern-biologische opvattingen over 'leven' bij de uitleg te hanteren, maar uit te gaan van de antiek-mythologische voorstellingen, die de verteller gebruikt om zijn verhaal, dat één en al verkondiging is, vorm te geven. Het lijkt erop dat de middeleeuws-scholastieke opvattingen gericht zijn op het benadrukken van de verschillen tussen 'mens en dier' en de modern-biologische opvattingen uitgaan van de overeenkomsten, terwijl de bijbelse verkondiging zowel de verschillen als de overeenkomsten gebruikt.